

GLYUTTONIYALÍQ DISKURSTÍŇ IZERTLENIWI

G.M.Nurlibekova – *tayanış doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: diskurs, olam milliy lisoniy manzarasi, glyuttoniya, gastronomik, glyuttonik, lingvokulturologiya.

Ключевые слова: дискурс, мировая национальная языковая картина, глуттония, гастрономический, глуттонический, лингвокультурология.

Key words: discourse, world national linguistic picture, gluttony, gastronomic, gluttonic, linguoculturology.

Kirisiw. Hár bir tillik izertlew ózinen aldınǵı tájiriýbelerdiń dawamı esaplanıp, onnan keyingi izertlewler ushın da teoriyalıq negiz retinde xızmet etedi. Barlıq ilim tarawı sıyaqlı diskurs iliminiń de óz izertlew metodları, aspektleri, principi hám derekleri bar.

Zamanagóy jantasıwlar kózqarasınan, diskurs quramalı kommunikativ hádiyse bolıp, tekstke qosımsha retinde tekstti túsiniw ushın zárúr bolǵan qosımsha lingvistikalıq faktorlardı (pikirler, dúnya haqqındaǵı bilimler, qabıl etiwshiniń maqsetleri, múnásibetleri) óz ishine aladı.

Diskurs kóplegen pánlerdiń izertlew sheńberinde bolıp, bul termin sońǵı waqıtlarda lingvistika, siyasattanıw, filosofiya, psixologiya, pedagogika, jurnalistika, kulturologiya, kórkem óner, semiotika, zamanagóy ilimler kompyuter lingvistikası, jasalma intellekt sıyaqlı ilimler tarawında keń qollanıla basladı. Sol sebepli «diskurs» ol ya bul ilimiy koncepciyaǵa baylanıslı halda alımlar tárepinen túrlishe túsindirilip atır. Gennadiy Slıshkinniń kórsetiwinshe, «diskurs» túsiniǵiniń zamanagóy til biliminde kóp qollanıwı onıń keń en jayıwına sebep boldı hám óz náwbetinde onı túsiniw jáne paydalanıwda tártipsizlik ortaǵa shıqtı. Sebebi zamanagóy keń tarqalǵan túsiniń kóbinese informativ ǵana emes, al parol funkciyasın da atqaradı [14].

Ádebiyatlar analizi. Diskurs ataması házirgi waqıtta til biliminde júdá kóp qollanılatuǵın atamalırdıń birine aylanıp úlgerdi. Tariyxıy jaqtan bul atama eń dáslep amerikalı tilshi ilimpaz Zellig Xarristiń «Discourse analysis» (Diskurs analizi) dep atalǵan maqalasında qollanılgan. Bul maqalasında Z.Xarris gápten úlken bolǵan tekst bólegin diskurs dep ataǵan [2]. Zellig Xarristiń ilimiy izertlew baǵdarları boyınsha professor Sh.Abduazimov maqalasında: «Ol óziniń dáslepki semit tilleri boyınsha jazılǵan miynetlerinen baslap struktural til bilimi hám sóylewdiń analizi, tildiń transformaciyalıq strukturası máseleleri menen shuǵıllandı» [3], dep jazadı. Bul jerde avtor biz sóz etip atırǵan diskurs analiziniń sóylew analizi túrinde keltiredi.

Talqılaw hám nátiyjeler. XX ásirdiń 70-jıllarınan baslap tilshilerdiń dıqqat-itibarın diskurs máselesi tarta basladı. Diskursqa qızıǵıwshılıqtıń baslanıwı da mine usı waqıtqa tuwra keledi.

Diskursqa bir jaqlama táriyp bere almaymız. Ol hárbir tarawdı ózinde qamtıp alǵan hám oǵan bolǵan qatnas, ilimpazlardıń pikirleri de hár qıylı. Diskurs – kommunikativ háreketiń jazba yaqı awızeki verbal jemisi [6]; Diskurs tekst penen birge onıń payda bolıwı hám qabıllawına tásir etiwshi lingvistikalıq emes faktorlardı óz ishine alǵan quramalı kommunikativ hádiyse [10]; Diskurs – sáwbet barısına engen tekst; Diskurs – waqıya jaǵınan alınǵan ekstralingvistikalıq, pragmatikalıq hám basqa faktorlar menen birlestirilgen izshil tekst [5]. Kórip turǵanıımızday, ilimpazlar diskurs terminine hár túrli sıpatlama bergen. Diskursologiyaniń orayında da insan, onıń dúnyanı qalay ańlawı, dógeresinde bolıp atırǵan waqıyalar turadı. Sonnan

kelip shıǵıp, diskurstı lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq faktorlardı óz ishine alǵan kommunikativ qubılıs, dep túsinssek boladı.

Tekst lingvistikasınıń tiykarın salıwshılardıń biri, gollandiyalı lingvist alım Teon Van Deyktiń pikirinshe: «Diskurs» termini teksttiń statikalıq jaǵdayınan dinamikalıq jaǵdayǵa ótiwi. 1950-jıllar Emil Benvenist sóylem teoriyasın qalıplestire otırıp, francuz lingvistikasında dástúrli túrde qollanıwı júrgen «diskurs» terminin jańa maǵanada – sóylewshige tán sóylemniń sıpatlaması retinde qollanadı. Diskursqa sıpatlama beriwde T.Van Deyk E.Benvenisttiń túsiniǵine qosıladı. T.Van Deyktiń túsindiriwi boyınsha diskurs – bul sóylem aǵımı bolıp, til, yaǵnıy baylanıstırıwshı retinde individual hám jámiyetlik ózgesheliklerin, sáwbet bolıp atırǵan kommunikativ jaǵdayı retindegi ózgesheliklerin, tariyxıy dáwirdiń hárqıylılıǵın ózinde jámlap, onıń turaqlı háreketinde boladı. Diskurstı milliy, ulıwmalıq hám individual, menshiklik retinde mentalitet, mádeniyat sáwlelendiredi [1]. T.Van Deyktiń keltirilgen traktovkası diskurs atamasınıń semantikalıq kólemin ele de arttırǵanı kórinip tur. Bunnan kelip shıǵıp, sociologiyada, siyasattanıwda hám jámiyetlik semiotikada diskursiv ámeliyattı qollanıw onıń milliy, mádeniy dúnyası menen tanısw imkanın beredi.

Diskurstıń mazmunlıq pútinligin kommunikativlik jaǵday hám temalıq baylanıs orınlasa, verbalsız signallar, atap aytqanda teksttiń tamamlanǵanı, úzilisler, basqa temalarǵa kóshi arqalı bilinedi. Sonlıqtan da diskurstı kommunikaciyalıq qarım-qatnastan tıs talqılaw múmkin emes [11].

Yurgen Habermas «Дискурс национальности» degen miynetinde: «Diskurs bul sóylew háreketiniń kórinisi» dep keltiredi. Diskurs terminine baylanıslı ilimde ele turaqlanǵan anıqlama qalıplesken joq. Sonlıqtan diskurs uǵımı pragmalıngvistika, funkcionallıq lingvistika, lingvostilistika, lingvomádeniyattanıw kózqarasınan hár qıylı anıqlamalardı iye. Yu.Xabermas diskurs uǵımına mınaday belgiler tiyisli dep esaplaydı: «Diskurs – tillik kommunikaciya túri. Keń sheńberde diskurs – waqıttıń mádeniy-tillik konteksti. Oǵan ruwxıy-mánawiy miyras, kózqaras, dúnyatanıw kiredi. Tar mánide diskurs qanday da bir mánini, belgili is-háreketiń anıq tillik shınlıǵın aytadı» [4].

Til biliminde diskurs gápten úlken bolǵan til birliǵin bildiredi. Diskurs sózi latinsha discursus, francuzsha discourse, inglisshe discourse – aldırǵa-artqa júgiriw, aylanba-qaytalanıwshı háreket, sáwbet, sóylem mánilerin bildirip, ekstralingvistikalıq-pragmatikalıq, jámiyetlik-mádeniy, psixologiyalıq hám basqa faktorlar menen bayıtılǵan izshil tekst; waqıyaǵa baylanıslı bahalanǵan tekst; maqsetli jámiyetlik háreket retinde qabıl etilgen adamlardıń óz ara tásiiri hám olardıń sanasınıń mexanizmleriniń (kognitiv barıslar) quramlıq bólegi sıpatında qabıl etilgen sóylem. Diskurs – «ómirge engen» sóylem. Sonlıqtan diskurs ataması tekst atamasınan parıqlı

túrde, janlı ómirge baylanıslı bolǵan tikkeley tiklenbeytuǵın áyyemgi hám basqa tekstler ushın qollanılmaıdı, delinedi eń keń tarqalǵan táriyiplerde [8].

Valeriy Demyankovtıń diskurs túsiniǵı haqqındaǵı sıpatlaması eń kóp hám keń tarqalǵan. 1982-jılǵı jańa izertlewlerinde bul tuwralı sóz boladı. «Discourse» diskurs bir gápten úlkenirek gáplerden quralǵan iqtıyariy tekst fragmenti yaki erkin gáp bólekleri. Kóbine, belgili bir tayanış koncept átirapında jámlenip, háreketlenetuǵın shaxslardı, obyektlardı, jaǵdaylardı, hárket hám sol sıyaqlılardı súwretleytuǵın ulıwmalıq kontekstti payda etedi. Diskurs ushın dáslepki struktura bul bir-biri menen logikalıq baylanısqan konyukciya, dizyukciya hám basqa elementar propoziciyalar izbe-izligi kórinisine iye. Diskurs elementleri: bayanlanatuǵın waqıyalar, olardıń qatnasıwshıları, «waqıyalar emes», performativ maǵlıwmat, yaǵnıy a) waqıyalardı eriwshi jaǵdaylar; b) waqıyalardı anıqlastırıwshı fon; c) waqıya qatnasıwshılarının bahası; d) diskurstiń waqıyalar menen baylanıslı ekenligi tuwralı maǵlıwmat [7].

Diskurs – adamlardıń sóylew arqalı ámelge asırılǵan qarım-qatnasınan keyin ǵana mánis payda etedi, yaǵnıy mánisi menen pútinligin, sóz benen oydıń birligin ayqınlaydı. Sóylew arqalı ǵana diskurs rawajlanıp, túrleri ózgeshelenedi. Házirgi waqıtta ilimiy sıpat alǵan diskurstiń bir neshe túrleri bar. Bulardı pútin yamasa tamamlanǵan dep aytıwǵa bolmaydı. Sebebi, bul baǵdarda hár qıylı tillerde, olardıń xızmet etiw sheńberine tiyisli kóplegen izertlewler alıp barılmaqta: 1) áskeriy diskurs; 2) gazetaliq diskurs; 3) siyasiy diskurs; 4) bala diskursı; 5) kórkem óner diskursı; 6) magiyalıq diskurs; 7) ǵalaba xabar quralları diskursı; 8) ilimiy (akademiyalıq) diskurs; 9) parfıyumerlik diskurs; 10) pedagogikalıq diskurs; 11) poetikalıq diskurs; 12) publicistikalıq diskurs; 13) reklamalıq diskurs; 14) sportlıq diskurs; 15) texnikalıq diskurs; 16) terroristlik diskurs; 17) feministlik diskurs; 18) kórkem diskurs; 19) ekonomikalıq diskurs; 20) elektronlıq diskurs; 21) etikalıq diskurs; 22) huqıqiy diskurs hám t. b. [15].

Biziń izertlew jumısıwız menshikli diskurslar ishinde glyuttoniyalıq diskurs túrine kirip, qaraqalpaq tilindegi gastronomiya álemine baylanıslı bolǵan sóylem hám atamalar, tarawlıq tekstlerdi lingvomádeniy jáne lingvopragmatikalıq aspektten úyreniwge qaratılǵan.

«Glyuttoniya» sózi eski francuz hám orta inglis tillerindegi *glutonie*, latinsha *glutire* («jıtuw») sózinen alınıp, bul sóz *gula* «tamaq» degen mánini ańlatadı. «Glyuttoniya» terminini azıq-awqat barısın pútin halda, yaǵnıy onı tabıwdan baslap, yarım fabrikatları qayta islew hám qollanıwǵa jaramlı ónim tayarlawǵa deyin bolǵan basqıshlardı óz ishine aladı [12]. Glyuttonimlerdiń ózgesheliklerin úyreniw milliy mentaliletti tiykarlap qoymastan, keń tariyxıy maǵlıwmatları da beredi.

A.V.Olyanich «glyuttoniya» terminin ilimge alıp kirgen alım retinde awqat pisiriw menen baylanıslı nominaciyalardıń lingvomádeniy hám etnomádeniy ózgeshelikleri haqqında da aytıp ótedi. Alımın pikirinshe, «glyuttoniya» túsiniǵı gastronomiya (aspazlıq óneri boyınsha bilim hám onnan paydalanıw sheberligi) menen baylanıslı bolıp, hár qanday etnomádeniyattıń glyuttoniyalıq kognitiv sisteması menen tikkeley baylanıslı [13]. Sonday-aq, E.Dobrekno «kulinariyalıq álem kartinası» atamasınan paydalanadı, bul bolsa gastronomiyalıq taǵam hám glyuttoniyalıq abzallıqlardıń konceptual modeli retinde

ańlatılıp, milliy taǵam nominaciýalarınń ózine tán ózgesheliklerin sáwlelendiredi [9].

Kórkem hám tarawlıq tekstlerdegi glyuttonimlerdi lingvokulturologiyalıq, lingvopragmatikalıq, stillik, semantikalıq hám tillik talqılaw úlken áhmiyetke iye. Til biliminde A.V.Olyanich, L.R.Ermakova, I.A.Derjaveckaya, N.P.Golovnickaya sıyaqlı bir qatar rus alımlarının ilimiy izertlewlerinde glyuttoniyalıq diskurstiń leksika-semantikalıq, pragmatikalıq hám lingvomádeniy máseleleri rus hám inglis tilleri misalında salıstırmalı analizlengen. Shet elli alımlardan Fred L. Gardafe, Vendi hám Romona Perez hám taǵı basqalar «food» («awqat») konceptiniń kórkem ádebiyatta ushırasıwın úyrenip shıqqan. Bunnan basqa, rus, anglichan, francuz hám grek tillerindegi glyuttoniyalıq diskursları lingvokulturologiyalıq, kognitiv-pragmatikalıq hám awdarma aspektinde, sonday-aq anglichan hám rus tillerindegi «taǵam» semantikalıq maydan birliǵiniń pragmatikası, glyuttoniyalıq diskurstiń milliy-mádeniy specifıkası rus hám qıtay tilleri materialları misalında da arnawlı izertleniwın tapqan.

Rus hám nemec tilindegi glyuttoniyalıq diskurslar, gastronomiyalıq álemnıń milliy-mádeniy ózgesheliklerin basqa tiller menen salıstırılıp izertlengenin hám «taǵam» konceptin tillik, kulturologiyalıq, pragmatikalıq, ekstralingvistikalıq kózqarastan úyrenilgenin L.Ermakova, A.Zemskova, A.Simakova, O.Savelyeva, E.Baratashvili, G.Bovaeva, P.Burkovalardıń jumıslarınan kóriwge boladı.

Ózbek alımlarınan diskursiv analiz boyınsha dáslepki izertlewlerdi J.Sh.Safarov, L.R.Raupova, tuwısqan tilles alımlardan A.B.Tumanova, V.K.Sobirov sıyaqlı ilimpazlar alıp barıp, keyingi jıllarǵa qaray glyuttoniyalıq diskursqa arnalǵan jumıslar da kórine baslaǵan. Ózbek til biliminde menshikli diskurslar, sonıń ishinde glyuttoniyalıq diskurslardıń lingvomádeniy analiziniń teoriyası hám ámeliyatı máseleleri, menshikli diskurstiń álem milliy tillik sáwlesiniń qalıplesiwindegi roli, onı qayta jaratıw sıyaqlı máseleler glyuttoniyalıq diskurs misalında úyrenilgen arnawlı ilimiy jumıstı da kóriwge boladı. Al, qaraqalpaq til biliminde diskursologiyanıń teoriyalıq tiykarları hám izertlew metodologiyasın sistemalı túrde úyreniw boyınsha arnawlı ilimiy jumıslar joqtıń qasında. Jaqın jıllar ishinde ǵana menshikli diskurstiń bir túri esaplanǵan glyuttoniyalıq diskursti úyreniwdiń áhmiyeti boyınsha izertlew jumısları qolǵa alına basladı.

Biz izertlew obykti etip alǵan qaraqalpaq gastronomiyalıq álem milliy kartinasınıń ózi de diskurslıq izertlewdiń deregi sıpatında xızmet qıladı. Qaraqalpaq gastronomiya álemindegi atamalardı lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq analizlew barısında xalıq turmısında saqlanıp qalǵan hám saqlanıp qıyatırǵan glyuttonimlerdiń nominaciýalanıw procesi, kelip shıǵıwı, qalıplesiwi haqqındaǵı ápsanalar, ańızlar, ráwiyatlar, isenimler, úrp-ádet dástúrleri de itibarǵa alınıwı taqıyq.

Juwmaq. Glyuttoniyalıq diskurslar kórkem shıǵarmanıń bir bólegi bolıp qalmastan, sol dáwir turmısın tiriltiwshi hám shıǵarmanı janlı etip beriwshi qurallardıń biri. Sonlıqtan, diskurstiń bul túrin lingvomádeniy hám lingvopragmatikalıq jaqtan úyreniw áhmiyetli. Sebebi kórkem tekste keltirilgen glyuttonimler ózinde tariyxıy-tillik kodtı tasıw menen birge shıǵarmadaǵı personajlardıń psixikalıq portretin ashıp beredi, qaharmanǵa bolǵan ortalıq hám avtor qatnasın sáwlelendirip, shıǵarmaǵa dáwir atmosferasın alıp kiredi hám tutas bir xalıqtıń dúnyaqarasın kórsetedi. Kórkem tekstlerdegi glyuttoniyalıq diskursları kulturologiyalıq, pragmatikalıq, stillik, semantikalıq hám kórkem sheberlik táreplerden talqılaw úlken áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar

1. Dijk T.A. van. News a discourse / T.A. van Dijk. -New Jersey: L.: «Lawrence Elbbaum Associates». Publ., 1988. – P. 200.
2. Harris Z.S. Discourse Analysis. // Linguistic Society of America. 1952. Vol. 28. №. -P. 1-30.
3. Абдиназимов Ш. Зеллиг Саббетай Харрис. // «Ilm hám jámiyet». 2022. № 4. 64-b.
4. Ақтанова Л. Дискурс, мәтін, сөйлесім, тіл мәселелері. // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде, 2009. – №2. 17-18-b.
5. Арутюнова Н.Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н.Ярцева. - М.: 1990. -С. 136-137.
6. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. - М.: 1989. -С. 46.
7. Демьянков В.З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста. // Методы анализа текста. - Вып. 2: Тертады новых терминов. -М.: ВЦП, 1982. - С. 7.
8. Дискурс – Языкознание // jazykoznanie.ru; Дискурс. Три подхода к определению дискурса [Электрон ресурс]. URL: <http://jazykoznanie.ru/content/view/60/249/>.
9. Добренко Е. Гастрономический коммунизм: вкусное vs здоровое [Электронный ресурс] Неприкосновенный запас : дебаты о политике и культуре. 2009. № 2. – С. 155-173.
10. Каримова Р.А. Семантико-структурная организация текста (на материале устных спонтанных и письменных текстов). -Уфа: БашГУ, 1991. - С. 8.
11. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. - М.: «Гнозис», 2003. 280-b.
12. Одилова Г. Глюттоник дискурс асослари. Монография. –Тошкент: «Mumtoz soʻz». 2020. 308-b.
13. Олянич А.В. Гастрономический дискурс в системе массовой коммуникации: семантико-семиот. характеристики /А.В. Олянич // Массовая культура на рубеже XX-XXI веков : человек и его дискурс : сб. науч. тр. / РАНЮ Ин-т языкознания. – М.: 2003. - С. 168.
14. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. - М.: «Академия», 200. –С. 128.
15. Смағұлова Г.Н., Күркебаев К., Жумағұлова Ә. Шешендик сөздердің дискурсы. -Алматы: «Арыс». 2008. 17-18-б.

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada tilshunoslikdagi diskurs tushunchasi va xususiy diskursning biri hisoblanadigan glyuttonik diskursning tadqiq etilishi haqida soʻz boradi. Jahon tilshunos olimlarining diskurs masalasi haqidagi koʻplab fikr va mulohazalari oʻrganiladi. Xususan, diskursologiya va glyuttonik diskurs yoʻnalishining qoraqalpoq tilshunosligida oʻrganilishi zarurligi asoslanadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается понятие дискурса в лингвистике и исследование глюттонического дискурса как одного из частных видов дискурса. Анализируются многочисленные мнения и рассуждения мировых лингвистов по вопросам дискурса. В частности, обосновывается необходимость изучения дискурсологии и глюттонического дискурса в каракалпакском языкознании.

SUMMARY. This article discusses the concept of discourse in linguistics and the study of gluttonic discourse as one of its specific types. Numerous opinions and reflections of global linguists on discourse issues are analyzed. In particular, the necessity of studying discourse studies and gluttonic discourse in Karakalpak linguistics is substantiated.

МЕТАФОРИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТА «РОДИНА» В РУССКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Н.А.Турабаева – кандидат филологических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянияза

Таянч сўзлар: метафора, концепт, ватан, рус лингвистик онги.

Ключевые слова: метафора, концепт, родина, русское языковое сознание.

Key words: metaphor, concept, Motherland, Russian linguistic consciousness.

Концепт **«Родина»** занимает особое место в русском языковом сознании, отражая глубокие патриотические чувства и культурные ценности народа. Актуальность исследования обусловлена тем, что метафорические выражения, связанные с Родиной, не только украшают речь, но и формируют мировоззрение носителей языка. Метафоры проникают во все уровни языка – от фольклорных пословиц до поэтических произведений – и через них раскрывается отношение русского человека к родной земле. Изучение метафорической репрезентации концепта «Родина» позволяет понять, как посредством языка конструируется образ родной страны, какие ценности и эмоции с ним ассоциируются.

Понятие **метафоры** на протяжении столетий эволюционировало от сугубо стилистического приема к ключевому механизму мышления. В классической

риторической традиции метафора рассматривалась как перенос названия по сходству – украшение речи, придающее ей выразительность. Однако в современную эпоху взгляды на метафору значительно расширились. В частности, благодаря работам Джорджа Лакоффа и Марка Джонсона метафора стала пониматься прежде всего как явление мышления, а не только языка. Согласно их концептуальной теории, «сущность метафоры – в понимании и переживании одного явления в терминах другого» [4:46]. Иными словами, метафора – это не просто красивый оборот речи, а способ структурирования нашего опыта. Повседневная речь изобилует метафорами, через которые человек осмысливает абстрактные области действительности на базе конкретного опыта. Лакофф и Джонсон в своей работе *«Metaphors We Live By»* (в русском переводе: